

lehetőségből, holott valahova mégis kell tartoznia, ha máshova nem, saját magához, illetve a vállalatához és kiharcolásához a saját igazának. Az ember nem vesztet el elvont tételezésben, különben az irrealitásba kerül, illetve ahhoz, hogy önmagához sem tartozik, holott mint ilyen, mégiscsak valóság. Viszont, s ez a cselekvési állásfoglalás végső sorsa, ha tényleg a tiszta igazság mellett történik, a tiszta cselekvőt a valóság lehenyerli. Itt, ebben a paradoxióban van a spinozizmus igazi lényege...“

A harmincas években aztán Gaál Gábor útja „Spinozától Spinozához“ vezet. Gaál 1932-es Spinoza-cikkének ezek a legfontosabb megállapításai: „Az osztályhelyzeténél fogva szinte proletár Spinoza a polgárságnak mint osztálynak emelkedését előkészítő szellemi mozgalom filozófusa...“ „Spinoza gondolataival szíven találja valamennyi korabeli vallási irányulás lényegét.“ „A gazdasági motívum fel nem ismerése következtében azonban Spinoza nem érkezik el az osztályharc kérdéséig.“ „Az elnyomott zsidóságból származó s az egyházi és feudális hatalmakkal harcoló Spinoza az emberiség felszabadítói közé tartozik.“

Végül: hogy Széll Zsuzsa és Tordai Zádor válogatásának említett fejezetcímében mit jelent az „és tovább“ — ezt nem tudjuk.

GAÁL GÁBOR

A Hintz-patikától a Lepage-ig

A Gaál-archívumban tucatnyi pepitafedelű spirálfűzet őrzi annak a huszonegy hónapos periódusnak lázas alkotó munkáját, amely a *Korunk* 1940. őszi betiltásától 1942 nyaráig terjed, amikor a lap nélkül maradt szerkesztőt a katonai behívó szólította el Kolozsvárról. Három ilyen pepitafedelű 100 lapos, nagyformátumú spirálfűzet *Egyetemes művelődéstörténet I., II., illetve III.* felírással egy 1941. februártól júniusig szűkebb körben megtartott magánkollégiumának a teljes, kidolgozott anyagát tartalmazza. Kik voltak ennek az előadássorozatnak a hallgatói — ma még nem tudjuk. Valószínűleg olyan művelődni vágyó, haladó gondolkodású polgárok, akiknek módjában állt az előadó munkáját anyagilag is honorálni. Okunk van arra következtetni, hogy az akkor jövedelem nélküli, „szabadúszó“ Gaál Gábor számára ez az előadássorozat egyben pénzkereső munka is volt.

Alább ennek az egyetemes művelődéstörténeti kollégiumnak bevezető — az előadó ceruzával bejegyzett keltezése szerint 1941. február 10-én, 19-én és 23-án megtartott — óráiból mutatunk be néhány összefüggő részletet. Ez időpontról itt annyit, hogy a háború második évére esik, amikor azonban Közép-Kelet-Európa kisállamai még nem sodródtak bele a viláégésbe: Jugoszlávia lerohanása csak két hónap múlva, áprilisban következik be, és majd júniusban a Szovjetunió megtámadása.

A címet — mint a szövegből kiderül — Gaál Gábortól vettük. Topográfiai tájékozódásul: a híres, több évszázados Hintz-patika üzlethelyisége a Szabadság tér—Dózsa György utca sarkán volt, ahol ma a Gyógyszerészeti Múzeum van, a Lepage könyvkereskedése pedig a Március 6. utca sarkán, a jelenlegi Központi Takarékpénztár (CEC) helyiségeiben.

A szöveggondozás munkája csupán a mai helyesírás és központozás alkalmazására, rövidítések feloldására, egy-két fölöslegesnek mutatózó bekezdés összevonására, néhány szórend-cserére vagy a szöveget terhelő fölösleges szóismétlés elhagyására — a lényeget semmiben sem érintő simításokra korlátozódott.

T. S.

Az előadás célja: Európa művelődését pár órán áttekinteni.

Egy sereg akadály merül föl: technikaiak, elviak.

A technikai akadályok: beláthatatlanul nagy az anyag, amit tartalmasan áttekinteni kevés az idő. De nemcsak a teljes tartalom áttekintése lehetetlen pár óra alatt, hanem válogatni is nehéz belőle. Minden részletének sajátos az értelme, s

azonkívül: ha keveset fogunk meg belőle, akkor lehetetlen a gazdagságát, a sokféleségét érzékeltetni.

Vannak azután *elvi nehézségek* is. Ahány művelődéstörténelem, annyiféle fel fogás, úgy a részletekben, mint az egészben. Napjaink egész művelődését illetően például csak az életképesség tekintetében, vagyis egy részletkérdésben a legélesebben megoszlanak a művelődéstörténeti elmélkedők. Van egy csoport, amelyik azt állítja, hogy a mai művelődés egészében túlélt, elmúló, halálra ítélt, egy másik csoport viszont hallani sem akar ilyesmiről.

Mi lehet a mi teendők? Avatkozzunk talán bele egy ilyen vitába? Nézzük az egyik vagy a másik csoport szemszögéből? Nem! Semmitféle művelődés nem halt el soha, csak átalakult. *A művelődés is, mint minden: változik*: sőt maga ez a változás a művelődés.

Azonkívül: nekünk a mi összeverődésünkhöz más értelemben kell foglalkoznunk az európai művelődéssel.

Mi határozza meg összeverődésünk értelmét? Mindenesetre meghatározza az, hogy most történik, 1941 elején, itt, Európa keletbe hajló felén, a most folyó háború döntése előtt, amikor országokkal és népekkel rész kultúrák és rész művelődések sorsa is kockán az európai művelődésen belül. Olyan időpontban, amikor a háború következtében mintegy *lemeztelenedik a történelem, megnyílik az idő, s vele együtt minden láthatóvá lesz, ami helyet foglal benne*. Most derül ki közösségek, gazdaságok, tudományok, bölcsesetek, technikák és államok, társadalmak és közösségrendező elvek értelme, értéke, haszna, természete, s az ember is tudatában a legerőteljesebben eszmél valóságára. Most állíthat megint merleget arról, hogy mi je van, s hogy ami je van, az mit ér, hova vezetett, és hova vezet még.

Összeverődésünknek kell hogy legyen valami kis pátosza. Legalább annyi, hogy hozzáférjen az egyetemes európai művelődés legfontosabb, legmélyebben járó, az egyetemes európai művelődés egészét meghatározó elemekhez. Azokhoz az elemekhez, amelyek a mi mai európai művelődésünkben az ezelőtti európai művelődés vezértartalmának és végső formáinak valahogyan örökösei, folytatásai, változatai.

Hogy értsük ezt?

Egy hasonlattal próbálom megvilágítani. Ez a hasonlat hosszabb lesz, szinte olyan hosszú, hogy kiteszi az egész óra anyagát. Mondhatnám az órának is ez után a hasonlat után adhatnám meg a címét.

Ez a cím így hangozhatna: *A Hintz-patikától a Lepage-ig*. Kérem, tartsanak velem.

Tehát: a Hintz-patika előtt állunk. Mondjuk, arccal a közlekedési rendőr felé, aki az állam funkcionáriusa, s ezen a helyen, szemben velünk, a közlekedés rendjére ügyel.

Mi minden van még itt? Kiket látunk? Mi az élményünk? Mi történik?

Mindenekelőtt: *minden mozgásban*. Mondjuk délben egy óra körül állunk ott. Ez az idő a munka és az élet ideje. Mindenféle emberek és járművek, minden nyüzsg. Nyilvánvalóan a város forgalmának itt ver a szíve.

Miket látunk?

Balról, a Wesselényi utca felől, hosszú kocsisor élén kézikocsit tol egy harisnyás székely, utána autóbusz, autó, társzekér egymás hegyén-hátán, jobbról a másik oldalon lassú lépésben egy lovaskocsi. Mindegyik járműn láthatólag különböző rendű és rangú emberek. Kocsisok, sofőrök, urak, asszonyágok, dámák, gyerkőcök, a járdán is kisasszonykák, nénék. A különbözőség kifejezésre jut öltözködésükön, mozgásukban, magatartásukon. Távolabbról: trombitaszó. Egy biciklis katonai alakulat jön a Kossuth Lajos utcán a Főter felé. Fönt: egy repülőgép berreg.

Mindez mindennapi látvány, nincs benne semmi rendkívüli, semmi meglepő.

Ha azonban élményünkön, látványunkon a déli főter sarki sokadalom összképén elgondolkodunk, ha e mindennapos jelenség látszólagos magától értetődöttségét *átgondoljuk és felfejtjük*, akkor kiderül, hogy e megszokás következtében érdektelenné vált kép igen lényeges értelmeket takar, s minden látszólagos esetlensége ellenére fontos összefüggéseket, jelentéseket jelenít meg.

Rájövünk például (egyebek közt), hogy ha a képből csak a járműveket veszem, már akkor is a kézikocsi, a lovas kocsi, az autó, a repülőgép, vagyis mindegyik forgalmi eszköz önnönmagában a történeti fejlődés különböző szakaszát képviseli ebben a mai, mindennapi, Hintz-patika sarki mozgalmak képmé-

Azt hiszem, nem kell részleteznem, hogy melyik jármű melyik történeti kort idézi, hisz világos, hogy mindegyik más és más kor tipikus közlekedési eszköze. Ki kell emelnem azonban azt, hogy: jóllehet különböző eredetűek, mégis *együtt vannak*, a taliga, a lovas kocsi, az autó és a repülőgép *ebben a mostani, mai élményben*. Együtt szerepelnek, holott *különböző az időbeliségük. Külön idejük*: a taliga

az őskor, amikor még az állati vontatóerőt sem ismerték; a lovas kocsi múltja már sok-sok ezer év, míg a repülőgép teljesen más, a múlt században még csak álmodoztak róla. Ennek ellenére mégis békésen megférnek egymás mellett. A mi mindennapi élményünkben természetes az együtt szereplésük.

Am bármennyire együtt vannak is, az egyidejű együttlétük természetesnek is tetszik, mégis, ha tovább gondolkodunk, rá kell jönnünk, hogy e járművek külön-külön mind más és más gazdasági, technikai alkatú kor képviselői. S most az itt szereplő vontató erők közül a gépi és motorikus vontató erő a mi céljainknak jobban megfelel, mint az állati vagy emberi vontató erővel dolgozó, rá kell jönnünk, hogy az utóbbi fajta vontató erő egy elmaradt, a másik a haladott, bár mindegyik forgalmat lebonyolító eszköz. Ha azonban elgondolkozom, látnom kell még mást is.

Látnom kell, hogy az elmaradt taliga és a haladott repülőgép között feszülő távolságon, a között a két időpont között, amikor az egyik, a taliga már megvolt, és a másik, a repülőgép még nem létezett, és a között az időpont között, amikor az emberiség egyetemes történetében végbement változások következtében létrejött a repülőgép, ez a legfejlettebb közlekedési eszköz s vele a mai fejlett technikai civilizáció, van valami e két időpont között. Az a valami, amit *fejlődésnek* nevezünk.

Természetesen a taliga és a repülőgép, a technikai civilizáció e két határ darabjával együtt a technikai civilizáció ezer és ezer tárgya és konstrukciója, ezer ma korszerűtlen és korszerű, egyidejű és külön csinálmánya szerepel, s így az is természetes, hogy az egyetemes fejlődés minden egyes darabja (egymásban és egymás mellett) annak a fejlődésnek az állomása, ami ugyanúgy a technika, mint az emberi ügyesség és feltalálókészség, sőt mivel a találékonyság a gondolkodó és kísérletező, az elgondoló és szerkesztő tudat funkciója, az emberi tudatfejlődés szimbóluma.

Mondhatom így is: a Hintz-patika előtt a mindennapos mozgás egy pillanata *egy vonatkozásban* az emberi fejlődéstörténetet illusztrálja. Annál inkább mondhatom ezt, mert a többi elemek is, amiket még megnevezhetek ebből a képből, mind erről tanúskodnak. Mind igen fontos művelődési elemekre utal. A közlekedési rendőr és a biciklis katonai alakulat az *államra*, az utcanevék a köz- és társadalomtörténetre, az emberek, akik beszélgetve mennek, a *nyelvre*, a rikkancs, aki egy türelmetlen, uszító lap címét kiabálja, egy szennyes *ideológiára*. Az egész együtt a társas életre, a *társadalomra*.

Hasonlóképp a házak, a templom, a patika, a szálloda, a bank, a piperebolt, a dohánytőzsde, a könyvkereskedés, a Bánffy-ház és a stílusa, a templom, minden ebben a mozgó, a repülőgépmotor zúgásától rekedten, beduruzsolt képben az idő, a fejlődés kirakatak egy-egy eleme. Kétségtelenül: minden — ha az eredetét, a múltját, a történetét nézzük — máshonnan való, s bár együtt vannak és megférnek egymással, mégis: a jelentésük (külön-külön) bonyolult, mert mindegyik elem ebben a képben, amikor önnönmaga (ma van, ma jelenik meg), ugyanakkor a mai magamagához való felfejlettségének is gondolatba fogható aktuusa. Valamennyi így *együttesen* mai, hiszen itt és most egyszerre jelentkezik velünk, akik most éljük — de mert valamennyinek mai az adottsága, azért ennek az is az értelme, hogy szükség-szerű az előzménye, a múltja, a története.

S tényleg: bármit veszünk e képből, mindennek igen mély a múltja, bármennyire kendőzi is pl. egyik-másik elem ezt a múltat. A piperebolt és a cukrászda például úgy tűnhetnek, mintha kizárólag a jelen boltjai, társas helyei lennének. Ha belépünk — valóban — mindegyik a legfrissebbet, a legdivatosabbat kínálja magamagából, s talán azt is nyújtja. Am e frisseségek és divatosságok mégis egy vonatkozásban — művelődéstörténeti értelemben — ódonságok változatai. Cukrászda például már száz évvel ezelőtt volt Kolozsvárt, piperecikketek meg már Egyiptomban használtak. A Hintz-patikában XV. és XVI. századbéli orvosság-tégelyek néznek a mai készítményű, más összetételű fanodromot vásárlóra. A patika tehát már itt Kolozsvárt is több száz éves s vele együtt a hozzá tartozó tudományok: a fűvek és ásványok, a vegyületek és mindezek tudatos keverésének, kutatásának története. Már itt több száz éves: az egyetemes európai művelődésben viszont évezredek a múltja.

Még láthatóbban, még nyilvánvalóbban idézi a múltat a templom és a Bánffy-palota. S nemcsak azért, mert mind a kettő restaurálásra vár, annyira megviselte mind a kettőt az idő — de mert több évszázad előtt divatos modorban, stílusban épültek. Az egyik barokk, a másik gótika, plusz valami hozzácsapott utánérzés. Mind a két épületen azután még az is megállapítható, hogy a stílusuk, amiben épültek, maguknál ezeknél az épületeknél is idősebb, nem is említve, hogy a *stílus* maga általában annyi ezer éves, ahány ezer év óta az ember műveskedik, beszél, épít, ha nem is a stílus tudományos fogalma, ami nem is olyan régi keletű, de az összefüggés, amit ez a fogalom megragad.

[...]

A bank is a messi mültra utal. Antik uzsorásokra és bibliai pénzváltókra — mai formájában középkori olasz pénzművelőkre: a neve is innen ered.

Minden, amit láthatunk itt, *a társas ember valahai szükségszerű alkotásának mai változata*. Miért is e két mindegyik eleme keletkezett és változott, amíg ideért. S korántsem csak a tárgyszerű elemek, de például az az ima is a templomban, amit elsuttog [ti. a hívő], mialatt mi kint a Hintz-patika előtt állunk. Sőt magának az ima mögötti érületnek is van múltja és története. Az áhitat is keletkezett, az áhitat is alakult, mint ahogy az őszinteség, a bensőség is történeti produktum. Története van az éneknek, ami felzeng, és az orgonának is, ami felbűg, s mindennek, amihez mindkettőt tartozik: a vallásnak, s mindannak, ami a vallást formailag és tartalmilag betölti. Története a misének, a kereszténységen belül és azon túl, általában a vallásban. Története a prédikációnak és a gondolatoknak. *Különösen a gondolatoknak* — mert a gondolat végül is mindennek az anyja. Ezeket a gondolatokat még árulják is külön egy boltban: a könyvkereskedésben. Ezt is évszázadok óta, mert a könyv még régibb, s vele együtt mindaz, ami könyvbe írható, nyomtatható (*épp az idén nyomtatunk 500. éve!*), festhető, kottázható.

Története, múltja írásnak, írásformának, amikbe záródhatnak érzések, események, összeütközések. Története líraiságnak, meseiségnek, drámaiságnak.

Története van mindannak, ami körülveszi az embert otthon vagy a világban. *Története mindannak, ami az emberre tartozik és tartozhat.*

Mi érdekelné tehát bennünket, ha az egész mozgó, mozgalmas lét így művelődéstörténeti kirakattá színesedik előttünk?

Elsősorban mindenesetre *tekintsük át*, s ebbe a sokféleségbe vigyünk valamiféle rendet. Ez a rend azonban olyan legyen, ami nem hamisítja meg az egész legfontosabb tartalmát: *az életességet*. Azonkívül olyan legyen ez a rend, hogy a valóban legfontosabb elemeket emelje ki. Azokat az elemeket, amelyek *az ember életét, és így általában magát a történelmet meghatározzák*.

Megmaradhatunk eredeti hasonlatunk mellett.

A Hintz-patika előtti látványban is jelen vannak azok a legfontosabb erők, amik az ember életét mindenkor meghatározzák.

Jelen van a *gazdálkodás* (a tüneteivel). Jelen a társadalom (a társaság ez utcasarki pillanatnyi vetületében). Jelen az állam (képviselőivel: rendőr, katonaság, forgalomszabályozás). Jelen az erkölcs (a szokások révén, ami ezen az utcasarkon is megnyilvánul). Végül jelen a vallás, a tudomány, a technika, a művészet, a bölcelet.

Ezek azok a csoportok, vezérelemek, amik körül a legtermészetesebben elrendezhető az emberi művelődés tartalma: 1. Az emberi gazdálkodás; 2. az emberi társadalom; 3. az állam; 4. az ember erkölce; 5. a vallás, a tudomány, a technika, a művészet, a bölcelet.

Mindez egyetemesen, együttvéve, egymásban és egymás mellett tisztátlan és ép formában, torzultan és keveredetten, összzejátszva és hadakozva egymással, kiegyenlítő és feszültségben, mindezek történeti dialektikájukban nézve a művelődés, az emberre tartozható dolgok világa.

Ezek a legfontosabbak. S hogy melyik kicsoda, talán nem is kell közelebbről meghatároznom. Talán az erkölcsről emelhetem ki, hogy értjük alatta mindazon jelenségeknek a foglalatát, amikben koronként az ember hajlamai és kívánságai, ereje és gyengéi, előítéletei és szokásai, egészsége és betegsége, fensége és nevetségessége megnyilvánul. Beletartozik tehát: élelmezés és öltözék, bál és temetés, levelezés és társalgás, flört és komfort, társasélet és magányosság.

Bölcelet, filozófia alatt viszont mindig az épp szóban forgó *kor öntudatát* értjük, s így a legfontosabb művelődéstörténeti elemnek vesszük, mert a filozófia, ha valóban a kor öntudata, akkor a történelem és így a művelődés csinálásában is a leghatalmasabb materiális erő.

Allunk [tehát] a Hintz-patika előtt, és látjuk, hogy az elénk táruló képben, vagyis az élet egy mai, bár a valóság kétségtelenül kiszakított részletében magától értetődő természetességgel vannak egymás mellett a legkülönbözőbb időből való, ugyanakkor azonban belső természetüket illetőleg is a legkülönfélébb dolgok: a taliga, a repülőgép, a bivalyos szekér és az automobil, a katolicizmust manifesztáló templom s a türelmetlen ideológiájú mai napilap. S bár nemcsak különfélék, de némelyik ellentétben, versenyben, surlódásban, harcban is áll a másikkal, mégis most megférnek, együtt vannak, egy funkcióban, a mai életben szerepelnek. A taliga ugyanazzal az elhivatottsággal gördül, ahogy az automobil, a templom ugyanolyan határozott a szerepéről, mint a sarki ideológia... Holott nyilvánvaló az ellentét, a feszültség, a verseny, a harc közöttük, még ha ez a feszültség csak áltálal is jelentkezik, hogy az egyik rejtettebb a másiknál. Mégis együtt vannak, összeszővődnek, együtt jelennek meg, s ez az együttességük, ez az együttlétejük a jelen, ugyanakkor

azonban egy mai városi kép s mint ilyen a művelődéstörténeti érdeklődés számára kész művelődéstörténeti egység. Milyen volt egy kisvárosi dél 1941 elején — elmélkedhet majd a 2500-ban kutató művelődéstörténész.

Ezt a művelődéstörténeti formát, egységet, pillanatot, ami a Hintz-patika előtt fejkül föl előttem, forgathatom is. Forgathatom térben és forgathatom időben, s mást és mást jelent, más-más formát kapok. Pl. 287 évvel ezelőtt, 1654-ben is állhattam volna itt. Ez a tér megvolt. Ez a sarok is. Pár lépéssel odébb, ahol ma a Bánffy-palota áll, ugyancsak egy palota, egy főnemesi ház állt. Akkor is, annak a háznak az erkélyéről ugyanúgy hátbakapta volna szemem a templomot. Tornya még nem volt, különben a teste változatlan, alig fiatalodott. A tér, ahogy áttekintek felette, valamivel zsúfoltabb, a Kossuth Lajos és a többi utca is, amiknek most egész más a neve, szűkebb, felülről azonban az egész kép nyitabb. A gyalui havasok felé akadálytalanul szállhat a tekintet. Az üzletek a házakból a templom köré, a templom tövébe kerültek, s mindenütt itt is sokadalom. Forgalmi rendőr persze nincs, s a járművek közül is csak a taliga, bivalyos szekér és hintó. A hintó a főnemesi ház előtt áll. Gép sehol. Az egész kép kétségtelenül más, mint a mai. Az emberek öltözete tarkább, sok a puskás ember, szanaszét ténferegnek. A hely most is a város szíve. Kék darabontok, a fejedelem katonái, poroszlók, polgárok, parasztok — ez utóbbiak öltözéke teljesen a mai — ögyelegnek, állnak, tereferélnek. Az üzletek jellege azonban más. Inkább sátrak. Az ipari cikkeket is így árulják, mégpedig jobbra azok az iparosok, akik csinálják, könyvféle ponyván. Könyvet nem is lehet venni máshol, csak a nyomtatónál. Ez a Farkas utcában lakik. Igen tudós ember. Írt egy magyar nyelvtant, külföldiek számára. [...]

Számos dolog hiányzik, ami ma mindennapi. Ezért azonban eleven. Most is mintha valami történe. A sokadalom szétnyílt s devotióval enged maga között szabad úton egy feketébe öltözött, baretsapkás férfit. Talán valami fő-fő előkelőség, netán a fejedelem, hogy így tisztelje? Nem. Apáczai Csere János. Tanár. A Farkas utcai úgynevezett kisebbik iskolában tanít, mert büntetésből idehelyezték Gyulafehérvárról, a nagy iskolából. Filozófus fő, a filozófia miatt gyűlt meg a baja Gyulafehérvárt is, az öregebb professzorokkal.

Nemrégiben jelent meg a logikája — magyar nyelven, ami meglehetősen furcsa a körülötte levő tudós világban, ahol mindenki még latinul filozófál, még Németországban is, ahol csak ötven év múlva akad olyan merész, aki anyanyelvén mer bölcsekedni. Most különben az Enciklopédiája készül, amiben majd az összes tudományok foglalatát adja. A hóna alatt most is könyv. Elkérem. Descartes, Cartesius. Á, nézzük csak, Descartes. Fölötte ma is vitatkozunk még, ő a racionalizmus atyja, a művelődés felfogásában a művelődési párhuzamosság, a művelődési paralelizmus elvét hirdeti, amely szerint a művelődés a világ különböző helyein, az azonos tudatlelki berendezésű ember cselekedete által jött létre. Én diffuzionista vagyok — mondom, illetve mondhatnám, s egész jól elbeszélgethetünk volna, meg is érthetünk volna egymást. Apáczai tüzes híve a társadalom legmélyebb rétege, a jobbágyság felszabadításának ...

Ebben a 287 év előtti képben is különböző időből való dolgok szerepelnek egymás mellett. Apáczai fejében a descartes-i bölcselet, környezetében más gazdálkodás, más ipar, más állam, más erkölcsök, valamennyi akkor korszerű és akkor korszerűtlen adagolásban. Mindenkép: a mai művelődéstörténeti pillanat visszafelé kivetve a messi múltba.

S a kép forgatható tovább. Oda, amikor még Kolozsvár római telep [...]. Talán a dáciai légio egyik művelt tisztje áll a sarkon, s nem tudja, mit csináljon itt a világ végén, ebben az istenverte fészekben, mikor Rómában Marcus Aurelius a császár, de az sem odahaza ül, hanem valahol a Garam mellett bolyong, s örökös a háború. De fordíthatnám a képet térben is máshova. Fel egy havasi faluba, vagy túl az Uralon, Indiákon, bárhova. Fordíthatom például most Berlinbe vagy Londonba. Álljunk meg képzeletben ott is egy forgalmas sarkon. Berlinben például a Potsdamer Platzon, Londonban a Piccadillyn: ma vagy tegnap. Ott is, mint mindenütt, egy öszszetett kép fogad. Ott is találkozhattunk a taligával és kocsival, az autókkal és forgalmi rendőrrel, templommal, bankkal, könyvesbolttal. Általában egy ugyanolyan természetű képet élhetünk meg ott is, legfeljebb egy minden elemében felfokozottabb iramú mozgásban. Különben a rokonság nyilvánvaló. Nem is lehet másként. Ugyanannak a művelődésnek a világában élünk. Az eltérések fejlődésbeli és mennyiségi, nem pedig a megfelelést kizáró eltérések. S ami a leglényegesebb: korszerű és korszerűtlen, különben azonban azonos szerepű elemek vannak ott is együtt, mint mindenütt a jelen élénk tárukozásában.

Ugyanazok az elemek: amiket eloszthatok a gazdálkodás, a társadalom, az állam, az erkölcs, a tudomány, a vallás, a technika, a művészet, a bölcselet körzetébe.

A különböző időből való elemek ilyen természetű együttléte ezer más téren megállapítható: könyvben, műalkotásban, tettben. Allunk például a Piccadillyn vagy a Potsdamer Platzon. Egyszerre repülőgépek jelennek meg a tér fölött, bombavetőik! s egy vagonrakomány bombát zúdítanak alá, s a következő pillanatban minden rom és láng.

Mi történt?

Korszerű és korszerűtlen elemek aktusa. A technikai tudás legfejlettebb és az emberi hajlamok legkezdetlegesebb elemei: a legmagasabb technika és a legalacsonyabb ösztön együtt, egymás mellett. Mint ahogy a világ egészében együtt, egymás mellett a legmagasabb gazdagság s a legvégtetesebb szegénység, a magas kultúra és a mély tudatlanság. Az élet valójában és tegnap is, szinte nem is egyéb, mint a korszerű és a korszerűtlen [ellentétek] közti feszültség (feszültség a gazdálkodás, a társadalom, az állam, az erkölcs, a vallás, a tudományok, a művészetek, a bölcelet terén külön-külön és együttesen), amikor ez a feszültség hol türelmes és nyugodt, elaltatott, hol türelmetlen és robban, felzaklatott. De azután lecsendesedik ismét. Mindenesetre mozog tovább.

Valójában ezek a hevenyében ide idézett képek az ember által teremtett művelődésbeli világ látomasát szeretnék sugalmazni. Mert két világ van: ez nyilvánvaló. S kettő azért, mert az egyik nem lehet üres, a másiknak meg hely kell: a kettő csak így egy és egységes. A természet világa: a levegővel, a hőmérsékletekkel, a növényi és állati sokféleséggel. A másik világ meg abból az egymástól eltanult magatartásokból áll, mint: termelés, építkezés, hadakozás, nyelv, ölfőzködés, bölcselkedés stb. stb., amiket mind az ember teremtett: a művelődés világa, amit hely és idő szerint ha rögzíték, más és más képet, a művelődés más és más pillanatát kapom.

[...]

A nyelv, amelyen gondolataimat kifejezem, is igen távoli eredetű. Maguknak az írásjeleknek, amiket használok, több mint ötezer éves, változatos történetük van, míg elvándoroltak Egyiptomból a Sinai-félszigetre és Föniciába, Görögországba és Rómába, Nyugat-Európába és Pannóniába, ahol a magyarok elei ráakadtak. A jelek a finnugor nyelv egyik változatát fejezik ki, mely már minden további nélkül elárulja ázsiai származását, más nyelvekből való kölcsönzéseit, és a mély változásokat, melyek abból eredtek, hogy egy magára hagyott nép élt vele a kelet-európai történelem korántsem nyugodt sodrában.

[...]

Foglaljuk tehát össze, hogy minek tekintünk a művelődéstörténetet, miután anyagának természetét legfontosabb vonásaiban jellemeztük.

Tekintsük az ember által létrehozott egész környező világ történetének.

A művelődést tekintsük totális, mindent átítató, átható tevékenységnek. Így azután a művelődéstörténeti szemlélődés e totális tevékenység alakulásának, eredményeinek a szemlélete.

A művelődéstörténet ebben a felfogásban visszaállítja azt a megbontott egységet, amit az egyes tudományok szétszakítanak. Mig azonban ezek az egyes tudományok a maguk tartalmi kérdéseiknek, problémáiknak kifejtésével és továbbvitelével foglalkoznak, s így a művelődés munkáját részleteiben gyarapítják vagy visszafejlesztik, ahogy épp a szóban forgó művelődést teremtő csoport ereje bírja, addig a helyes és totális művelődéstörténet a művelődés egész munkájának felfakadását, alakulását szemléli, s ezeknek a folyamatát rekonstruálja feltételeiben, okai-ban, jelentéseiben. Ezért munkafelülete a világtörténelem egész teljességében.

Ez a munka így ugyanígy áll részletkutatásból, amikor az egyetemes művelődés egyes elemeinek alakulását kíséri figyelme, mint az egész kutatásból, amikor valamely történeti vagy akár Hintz-patika előtti pillanat távlatából ragadja meg az egészet. A részletek kimerítő tisztázása nélkül természetesen semiféle egész — összefoglalás sem lehetséges, ám: a valóság minden pillanatában, még ha olyan kihasított képben jelentkezik is, mint a Hintz-patika előtti — az egész, a totális gyűrűzik fel. A részlet a művelődéstörténetben sohasem csak speciális, sohasem áll csupán önnönmagában (ez a hibája az egyes tudományok által [irodalomtörténet stb.] adott műveledéstörténeteknek) — mert minden részleg csak az egészbe való beleszővődöttségében jelenik meg.

Így merül föl a művelődés elemeivel való kapcsolatban az összefüggés, az összefonódottság, az egymásbakapcsoltság, az egymásbaszővődöttség kérdése, problematikája.

Mit értünk ezek alatt?

Az előbbieket tulajdonképpen már utalnak rá, mondjuk meg azonban még világosabban.

A művelődéstörténeti összeszövődöttség alatt azt a művelődéstörténeti törvény-szerűséget értjük, amikor valamely művelődéstörténeti képződmény, jelenség vagy elem az önmaga legsajátabb területéről a vonatkozások egész során át más művelődéstörténeti képződmények, jelenségek vagy elemek hasonló természetű szférájába megy át. Ezért például valamelyik képet vagy szobrot nemcsak azokban a vonatkozásaiban kell néznünk — ha művelődéstörténetileg akarjuk értékelni —, amikben ugyanazon művész vagy kor más képeivel vagy szobraival áll, hanem azokban a vonatkozásaiban is, ahogy az egyidejű és általános irodalom, vallás, társadalom, gazdaság stb. jelenségeivel összefügg.

Igy a helyes művelődéstörténeti vizsgálatban a művelődés eseményei, alakulatai pontosan abban az összefüggésben ábrázolandók, amelyekből eredetileg szövödték. Ez a felfogás nem száll szembe a részletkutatással és specializálódással a művelődéstörténeten belül, csak épp gondosan számot vet azzal a totalitással, ami a mindenkorivalóság. Ezért azután a helyes művelődéstörténet ugyanúgy a művészetek, mint az állam története, irodalom vagy vallás, technika és szellem, gazdaság és erkölcs története, miután a művelődés folyamatában minden egyes elem a művelődés alakulásának minden további elemével egybenőtt és összeforradt.

Ha azután keressük, hogy ebben a totális szempontú szemlélődésben melyik az a meghatározó, aminek elsőseget kölcsönözhetünk — ha valaki azt a kérdést vetné föl, hogy hát mégis mi a kutatás talpa, és melyik az a pont, ahol a kutató mindig megveti a lábát, akár épületet, akár lelki magatartást szemlél a művelődés folyamatából —, erre azt válaszolhatjuk, hogy a legfontosabb mindenekelőtt a *társadalomegész*: az a csoport, akik *csinálják*.

Már csak azért is a társadalomegész a legfontosabb, mert az emberi művelődés különböző részletei nem azért szövődnek egybe, mert részdarabjai egy valahol szabadon lebegő szellemnek, hanem mert a művelődés minden részlete a mindig egészben jelentkező emberi élet, s ebben is bizonyos meghatározott embercsoport hol állásának, sorsának a kifejezése. Ezért mindig a társadalom irányából kell a művelődéstörténeti részt vagy megközelíteni, miután csak a társadalomtörténeti folyamat elérésével ragadhatjuk meg azt az alapvető összefüggést, amihez szervesen hozzánőnek a művelődés egyes és összes megnyilvánulásai, objektivációi.

Próbáljuk meg azonban az előbbieket még közelebbről tisztázni, annál is inkább, mert ezáltal egyes művelődéstörténeti előadásunknak mintegy az általános tartalmi genezisést adjuk meg.

Hogy valamely, a történések összefüggésébe zárt művelődésbeli elemet vagy csoportot megközelítsünk, az első az elemmel vagy alakulattal egyidejű gazdálkodási forma megnevezése. Innen tovább ahhoz az egyidejű hatalom- és uralomforma elemzéséhez haladunk, ami a megnevezett gazdálkodási formához csatlakozik. A hatalom- és uralomforma alakítja ki a hadsereget, a bürokráciát, a közigazgatást. Hasonlóképp a gazdálkodás más oldalról és egyidejűleg messzemenően befolyásolja a család formáját. Ez viszont közvetlenül hat a nevelésre és az ember társas vonásainak kialakítására. A családforma határozza meg a szexualitást és az erotikát s ezzel az érzelmalakulás egész struktúráját. Innen azután már lehetséges a költészet, a líra stb. világába bejutni.

Vizsont: csak ez a *felsorolás lépcsőzetes*, mert — jöllehet a gazdaságból indulunk ki, a valóságban minden elem meghatározottsága kölcsönös, vagyis nemcsak meghatározott, de meghatározó is egyben, s talán épp ez az *interdependencia*, a kölcsönös függés elve az első, ha már ilyen első elv után érdeklődünk a történések sodrában. [...]

Ez az előadás akkor éri el a célját, ha egészével konkrétan válaszol arra a kérdésre, hogy hol állunk ma történelmi-társadalmi folyamatban, vagyis az emberré-emelkedés folyamatában. Akkor éri el a célját, ha megmondja, hol állunk most tulajdonképpen művelődésileg, nem mint egyes nép vagy egyén, hanem mint emberiség. Erre akarunk felelni, mert szükségét érezzük annak, hogy a jelenlegi halhatlanul összekuszált helyzetet tisztázzuk, s a helyzet értelme és jelentése felől orientálódjunk.

1941. február.